

Multidisciplinary National Conference on 'NEP-2020' Innovation in Teaching-Learning & Evaluation Process in Higher Education'

Organized by : Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra
In Collaboration with : DBMRC, RJI, & Amravati University Marathi Pradhyapak Parishad

24-26 February 2023

CERTIFICATE

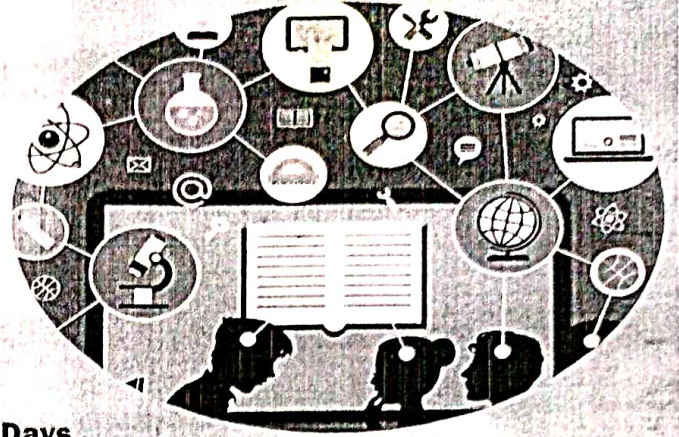
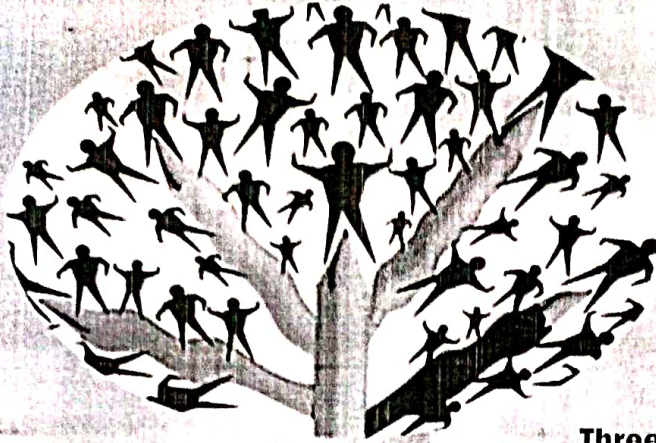
This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. DANESH KISANRAO RAUT
डा. दानेश किसनराव राठ has presented a paper / participated / Chaired
Technical Session / Resource Person at the Multidisciplinary National Conference on 'NEP-2020: Innovation in Teaching-Learning & Evaluation Process in Higher Education' organized by Indira Mahavidyalaya, Kalamb, in collaboration with DBMRC, RJI, & Amravati University Marathi Pradhyapak Parishad held on 24-26 February 2023.
Further it is certified that He / She has attended the conference from 24-26 February 2023.

Dr. P. E. Mandavkar
Principal/Convener
Indira Mahavidyalaya, Kalamb

Dr. V.P. Mandavkar
Co-Convenor
Indira Mahavidyalaya, Kalamb

Prof. S.Y. Lakhdirve
Organizing Secretary
Indira Mahavidyalaya, Kalamb

Three Days

Multidisciplinary National Conference on

NEP-2020:

Innovation in Teaching-Learning & Evaluation Process in Higher Education

24 to 26th February 2023

Calangute, Bardez, Goa

Conference Proceedings

Print and Online Issue 2 Marathi

Published as per UGC (India) Guidelines

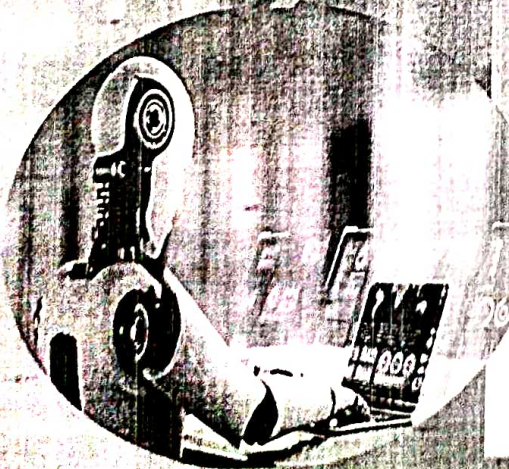
www.researchjournal.net.in

www.indiramahavidyalaya.com

Chief Editor
Dr. Pavan Mandaykar

ISBN

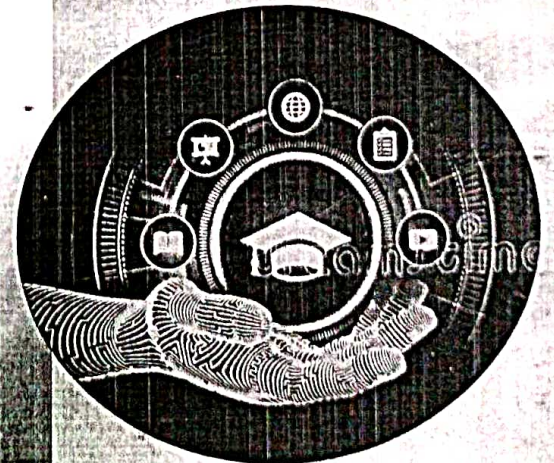
978-81-953708-1-8

National Education
Policy 2020

Ministry of Human
Resource Development

Government of India

Organized and Published By

INDIRA MAHAVIDYALAYA

KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

In collaboration with RJI, DBMRC and
Sant Gadge Baba Amravaati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि व्यवसाय रोजगाराच्या संधी	प्रा. रेखा मा. वाठ	4-8
2	मराठी साहित्य व प्रसार माध्यमे	प्रा.डॉ. रिता वाळके (डंभाळे)	9-12
3	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक व विद्यार्थी भूमिका	स.प्रा. भावना तायडे	13-20
4	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे भूमिका	डॉ. दिनकर संतुकराव कळवे	21-25
5	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२२ आणि त्याची उच्च शिक्षणातील गुणवत्तेबाबतची उत्प्रेरकीय भूमिका	प्रा.डॉ. दिनेश रामराव हंगे	26-28
6	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि जनसाहित्य	प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र राऊत	29-36
7	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आणि ग्रामगीता	प्रा. डॉ. कल्पना ज्यं. मेहरे	37-42
8	नवीन शैक्षणिक धोरण: उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात चिंता आणि संभावना	प्रा. डॉ. सी.डी. पाखरे	43-47
9	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 आणि त्यापुढील आव्हाने व संधी	प्रा. डॉ. माधुरी पंडितराव राखुंडे	48-54
10	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020: एक आकलन	प्रा. डॉ. अरुण शेंडे	55-60
11	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि विद्यार्थी	प्रा. चरणदास सोळंके	61-63
12	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (NEP- 2020) डिजिटल मीडियाची भूमिका आणि महत्व	प्रा. राजेंद्र पुंडलिक पवार	64-70
13	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची भूमिका	प्रा. एन. व्ही. नरुले	71-73
14	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थी	प्रो. डॉ. गजानन मुधे	74-76

(©All copyrights are reserved with the Chief Editor. The opinions expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed.)

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि जनसाहित्य

प्रा.डॉ. दिनेशचंद्र राऊत

युवाशक्ती कला व विज्ञान महाविद्यालय,
अमरावती, महाराष्ट्र (India), मो.नं.- ९७६४६८८१५८

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० -

जवळ ३४ वर्षांनंतर आपल्या देशात 'नवीन शैक्षणिक धोरण' जाहीर करण्यात आले आहे. इसोचे
कस्तुरी रांगण यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने या धोरणाचा मसुदा तयार केला
धोरणातील महत्वाच्या गोष्टी कोणत्या? येणाऱ्या काळात शिक्षण पद्धतीत कोणते
बदल होणार आहे?

शैक्षणिक धोरणाचा इतिहास -

- १) १९६८ साली पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले.
- २) १९८६ साली दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले.
- ३) १९९२ मध्ये आचार्य राममूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखालील 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण कृती आराखडा' समिती स्थापना करण्यात आली. या समितीने दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला व काही सुचवणी केल्या.
- ४) २००२ साली ८६ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली.
- ५) २००९ साली शिक्षण हक्क कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायद्याची अंमलबजावणी २०१३ पासून करण्यात आली.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० वैशिष्ट्ये -

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत शालेय व उच्च शिक्षणाचारचनेत आमूलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय आणि अन्तर्शाखीय करण्यात आले आहे. याचाच सोपा अर्थ असा आहे की आता, एकाचवेळी अभियांत्रिकी व संगीत हे दोन्ही विषय घेऊनही उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये वैयक्तिक दृष्टीकोन विकसित केला जाणार असून २१ व्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान करण्याला महत्त्व देण्यात आले आहे.

शालेय शिक्षणाची रचना नवीन सूत्र-

या धोरणातील तरतुदीनुसार तीन ते चौदा वर्षे वयोगटाचे विद्यार्थी शिक्षण हक्क कायद्याच्या कक्षेत आले आहेत. यापूर्वी हा वयोगट ६ ते ११ वर्षे होता - शालेय शिक्षणाची रचना आता ५+३+३+४

५ वर्षे मुलभूत (Fundamental) - १) नर्सरी २) ज्युनिअर केजी ३) सिनिअर केजी
४) इयत्ता पहिली ५) इयत्ता दुसरी

३ वर्षे प्रारंभिक शाळा (Precatory) - १) इयत्ता तिसरी २) इयत्ता चौथी ३) इयत्ता पाचवी

- ३ वर्षे माध्यमिक शाळा (Middle) - १) इयत्ता सहावी २) इयत्ता सातवी ३) इयत्ता आठवी
४ वर्षे माध्यमिक शाळा (Secondary) - १) इयत्ता नववी २) इयत्ता दहावी
३) एफ.वायजे.सी. ४) एस. वाय. जे. सी.

कसे दिले जाणार शिक्षण -

वरील शिक्षणाचा नवीन सूत्रानुसार आपल्या लक्षात आलेच असेल आता अंगणवाडी हि प्राथमिक शिक्षणाला जोडली गेली आहे. वयोगट ३ ते ८ मधील शिक्षण हे मुलभूत शिक्षण समजले जाईल आणि त्यासाठी बालसुलभ शिक्षण आणि अभ्यासक्रम विकसित केला जाईल. अंगणवाडीच्या शाळा पूर्वप्राथमिकच्या शाळा प्राथमिक शाळेशी जोडण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. ज्या ठिकाणी सध्या अस्तित्वात असलेल्या अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा नवीन अभ्यासक्रम राबविण्यात अपयशी ठरतील त्याठिकाणी सर्व सोयींनी युक्त नवीन स्वतंत्र पूर्व प्राथमिक शाळा उभारल्या जातील आणि शिक्षणाबरोबर इतर वयोगटातील मुलांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारीरिक विकासासाठी आवश्यक सुविधा निर्माण केल्या जातील.

३ ते ८ या वयोगतातील मुलांसाठी उपक्रमाधारीत खेळांच्या माध्यमातून आणि लवचिकता असलेले शिक्षण दिले जाईल. पूर्व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलांमध्ये मुलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील.

भाषा व्यावसायिक शिक्षण आणि मुलांचे मानसशास्त्र -

इयत्ता सहावी नंतर तीन भाषा शिक्षणपद्धती सुरु केली जाईल. ज्यात स्थानिक भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. ज्या प्रदेशात हिंदी बोलली जात नाही त्या प्रदेशात हिंदी भाषा शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल.

व्यावसायिक शिक्षण शालेय शिक्षणात समाविष्ट केले जाईल. शाळांमध्ये असलेल्या हुशार मुलांना अपेक्षित शिक्षण मिळावे म्हणून 'राष्ट्रीय शिक्षण कार्यक्रमा' अंतर्गत आठवड्याला पाच तासांचे अतिरिक्त शिक्षण पुरविले जाईल तसेच अपेक्षित क्षमतेपेक्षा मागे असलेल्या मुलांसाठी नियमित शाळेच्या वेळेत आणि वेळेनंतरही उपाययोजनात्मक शिक्षण पुरविले जाईल. प्रत्येक विद्यार्थ्यांकडे नीट लक्ष देता यावे यासाठी विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण ३०:०१ असे ठेवणे. वाचनाला आणि त्यातून ज्ञानवृद्धीला प्राधान्य मिळावे म्हणून संपूर्ण देशात सार्वजनिक ठिकाणी आणि शाळांमध्ये ग्रंथालय आणि वाचनकक्ष उभारले जाईल.

आंतरशास्त्रीय शिक्षण -

९ वी ते १२ वी एकत्र करून चार वर्षांचा कोर्स प्रस्तावित आहे ज्यात कला, वाणिज्य आणि शास्त्र असा शाखानिहाय फरक रद्द केला असून एकुण ८ सेमिस्टर चा कोर्स असेल ज्यात भाषा, गणित आणि शास्त्र हे विषय बंधनकारक करून इतर कोणतेही विषय आपल्या आवडीनुसार निवडता येईल.

परीक्षा कशा असणार...? -

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार बोर्ड परीक्षांचे महत्त्व कमी करण्यात आले आहे. आता बोर्ड परीक्षा फक्त १२ वी मध्ये द्यावी लागेल. तर यापूर्वी दहावीची बोर्ड परीक्षा देणे बंधनकारक होते, ते आता होणार नाही. ९ ते १२ वीच्या सत्र परीक्षा असतील. विज्ञान व कला अशा वेगळ्या शाखांतील विषय एकत्र घेवून शिकता येतील. त्यामुळे आंतरशास्त्रीय शिक्षण सुरु ठेवता येतील.

विद्यार्थ्यांना नवीन प्रगतीपुस्तक -

नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे जुने प्रगतीपुस्तक फक्त गुण व शिक्षकांचे श्रे न देता स्वतःविद्यार्थी, सहविद्यार्थी व शिक्षक यांनी मुल्यमापन करावयाचे आहे.. त्या आधारावर विद्यार्थ्यांच्या जीवनकौशल्यांचा विकास करता येईल.

विद्यार्थ्यांसाठी काय करावे लागणार ...? -

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार बी. एड रद्द करून चार वर्षांचा इंटीग्रेटेड पदवी कोर्स सुरु करण्यात येईल. बारावीनंतर थेट या कोर्सला प्रवेश घेता येईल आणि हे शिक्षक प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्ये नियुक्तीसाठी पात्र ठरतील ज्यांनी इंटीग्रेटेड बी. एड केलेले नाही ते पदवीनंतर ज्या महाविद्यालयात एक वर्षाच्या बी. एड साठी प्रवेश घेऊ शकतील.

थेट पी.एच.डी -

उच्च शिक्षणातही लवचिकता आणली गेली असून महाविद्यालये तसेच विद्यापीठांमध्येही अंतरराष्ट्रीय विषय एकत्र शिकता येतील. कुठल्याही शिक्षण थांबवता येईल. त्या शिक्षणाचे गुणांक राखून घेतले जातील व काही काळाने पुढील शिक्षण घेता येईल. ज्या विद्यार्थ्यांना संशोधन करायचे असेल. त्यांच्यासाठी चार वर्षांचा अभ्यासक्रम असेल त्यानंतर एम. फील करण्याची गरज उरणार नाही. थेट पी. एच. डी साठी प्रवेश घेता येईल.

एका एकच नियामक मंडळ -

हा एक मोठा निर्णय नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात घेण्यात आला आहे. सध्या उच्च शिक्षणातील विविध अभ्यासक्रमांसाठी वेगवेगळ्या नियामक संस्था कार्यरत आहे, त्याऐवजी एकच नियामक मंडळ सेल. अमेरिकेप्रमाणे भारतातही ही संशोधकाला महत्व देणे व त्याचा दर्जा सुधारण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधक संस्था स्थापन केली जाईल. केवळ विज्ञानच नव्हे तर समाजशास्त्रातील संशोधनालाही वित्तीय मदत केली जाईल. देशातील उच्च शिक्षणाचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेला जाईल. त्यातून परदेशी दर्जदार शिक्षण संस्थांतील विद्यार्थ्यांची संवाद वाढेल व शैक्षणिक देवानघेवानही होऊ शकेल. यामुळे सुसंगत शिक्षणपद्धती अस्तित्वात येणार आहे.

शिक्षणासाठी वित्तपुरवठा -

शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये सार्वजनिक गुंतवणूक वृद्धीसाठी केंद्र आणि राज्य सरकारे एकत्रित काम करणार आहेत. शक्य तितक्या लवकर ही गुंतवणूक जीडीपीच्या ६ टक्क्यांपर्यंत पोहोचावी असा उद्देश यामागे आहे.

शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञान -

'नॅशनल एज्युकेशनल टेक्नॉलॉजी फोरम' म्हणजेच 'राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच' या स्वायत्त संस्थेची निर्मिती करण्यात येणार असून याद्वारे विचारांच्या देवानघेवानीसाठी एक व्यासपीठ - मंच उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

जनसाहित्याचा उगम -

नागपूरच्या प्रा.या.वा. वडस्कर यांनी सामान्य बहुजनवादी' अशी व्यापक भूमिका घेऊन साहित्य निर्मात्यांची संघटना बांधण्याचा व त्याद्वारे शोषित बहुजनांचा आवाज साहित्यप्रांतात बुलंद करण्याचा प्रयत्न केला. या भूमिकेसंबंधी आपली विचारसरणी व मांडणी त्यांनी प्रकट केली ती जळगाव आकाशवाणीवरील त्यांच्या भाषणांनी व पुढे १९८८ मध्ये प्रसिद्ध केली- ती 'जनसाहित्याच्या दिशेने' या लेखसंग्रहाच्या माध्यमातून प्रा.या.वा.वडस्करांची भूमिका निखळ माणुसतत्त्वाला मान्यता देणारी नव्हती; तर कष्टकरी, श्रमिक, शोषित वर्गाला समाविष्ट करण्याइतपतच उदार होती. त्यामुळे कधी मार्क्सवादी-जनवादी तर कधी बहुजनवादी अशा दोलायमान भूमिकेतून त्यांनी 'जन' साहित्याचा विचार केलेला दिसतो. मात्र या विचाराचा सर्वांगीण विकास करीत पुढचे गौरवास्पद पाऊल उचलले ते डॉ.सुभाष सावरकर यांनी. निखळ माणूस तत्त्वाचा शोध घेणारी भूमिका त्यांनी मार्च १९८४ मध्ये मांडली. या व्यापक भूमिकेचा पाठपुरावा

करण्याच्या दृष्टीतून एप्रिल १९८४ मध्ये त्यांनी अक्षरवैदर्भी या मासिकाचा प्रारंभ केला. या मासिकातून त्यांनी जनसाहित्य विषयक लेखन सातत्याने केले; निखळ माणुसकेन्द्री ती भूमिका विकसित केली व १९९३ मध्ये 'जनसाहित्य हा समीक्षा ग्रंथ चळवळीचा लेखाजोखा या रूपात प्रसिद्ध केला.

जनसाहित्याची संकल्पना

जनसाहित्याची संकल्पना समजून घेताना प्रथम जन म्हणजे कोण? हे समजून घ्यावे लागेल. प्रा.या.वा.वडस्कर 'जन' या शब्दाची उत्पत्ती 'गण' या शब्दातून दाखवतात. त्यांच्या मते 'गण' म्हणजे शोषणाच्या प्रक्रियेत सहभागी न होणारा व समता, स्वातंत्र्याची पूजा करणारा लोकसमूह परंतु 'गण' हा सर्वसमावेशक व्यापक होत नाही; तर त्यात अनेक उणिवा शिल्लक राहातात. डॉ.सुभाष सावरकर मात्र हा 'जन' अतिशय सोप्या पद्धतीने व्यक्त करतात. ते म्हणतात, 'जन' म्हणजे भेदकारी उपाधिपलिकड्या निखळ माणूस असून जनतत्व म्हणजे असे निखळ माणूसपण किंवा मानवी सत्व (माणुसकी) होय.

डॉ.सुभाष सावरकर पुढे म्हणतात, 'जन ही संज्ञा विभाजनात्मक नसून साकल्यात्मक आहे. दलित, ग्रामीण, जनवादी (मार्क्सवादी), स्त्रीवादी, आदिवासी इ.च्या लक्षण-संज्ञांप्रमाणे ती केवळ विवक्षानिदर्शक (वर्णनात्मक) राहात नाही; तर साकल्यात्मकतेमुळे ती साहित्यमूल्यात्मकही होते. सकल जनांमधील 'जनतत्त्वा'ला आवाहन करणारे व सकलजनांना जिवाभावाने जपावेसे वाटणारे असे जनहितकर, जीवनाभिमुख साहित्य म्हणजे जनसाहित्य ठरते.'

थोडक्यात, जनसाहित्याचा सरळ संबंध जिवंत व प्रवाही अशा एतदेशीय जनजीवनाशी व तत्सलग्न जाणिवांशी आहे. हा जाणिवांचा विचार पार २४ तीर्थंकर, लोकायत, उपनिषदकार व महात्मा बुद्धापासून करावा लागतो. या मार्गात विविधजननायक येतात. आधुनिक काळात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांपर्यंत ही श्रेयनामावली येऊन थडकते. या समस्त महागानवांनी वेळोवेळी येथील अवरोधाशी लढा दिला आणि येथील देशी संस्कृतीची अस्मिता टिकवून ठेवली अर्थात् जननिष्ठता जिवंत ठेवली.

कालौघात आपल्या संस्कृतीने आगतिकपणाने परकीय दृष्टीचा स्वीकार केला. पण आपली अस्मिता, आपली जाणीव, आपले स्वत्व टिकविण्याचा अटोकाट प्रयत्न येथील जनांनी केलेला दिसून येतो. यातूनच जनसाहित्याचे प्रयोजन आपण संस्कृतीच्या अनुरोधाने मांडू शकतो. जनसाहित्याचे प्रयोजन म्हणजे केवळ आल्हादप्राप्ती नाही. आल्हाद हा आनुषंगिक आहे. त्याच्या आहारी गेलेले, केवळ व्यापारी, राजकीय उपलब्धी हे ध्येय असलेले साहित्य आत्मघातकी ठरते आणि म्हणूनच हा भाऊसाहेब कोलते म्हणतात, 'साहित्याच्या कसोटीला उतरणारे कोणतेही साहित्य हे जनसाहित्य असते'- अर्थात् सर्वच श्रेष्ठ व कालजयी साहित्य हे जनसाहित्य असते.

ज्या वेळेसवाचकएखादी साहित्यकृती हाती घेतो, तेव्हा त्याची मानसिकता बरेचदा पूर्वग्रहदूषित असते, कारण त्याच्या जाणिवेवर विविध कलाकृतींचा प्रभाव असतो. अशा परिस्थितीत अस्सल कलाकृतीसमोरही एक आव्हान उभे ठाकले असते. जननिष्ठ आवाहन-संप्रेषण सामर्थ्याने हळुहळू हे पूर्वग्रह संपुष्टात येतात. याचाच अर्थ या नव्या साहित्यकृतीबाबत वाचकाची आस्था जागृत होण्यास त्यात उपस्थित असलेली जननिष्ठा हीच कारणीभूत ठरते. ही आस्वादकाची सर्जनशील अवस्था जनसाहित्यकृतीतील जाणिवेच्या अनुरोधाने पूर्वाभवांची नव्याने रचना/पुननिर्मिती करते. येथे वाचकाच्या नेणिवेत (जाणीव) परिवर्तन घडत असते. यालाच 'जाणीव-प्रवर्तनातील जननिष्ठा' म्हणतात. या प्रकारे वाचकाद्वारे पुननिर्मिती झालेल्या अनुभवाची विशालता, सखोलता, प्रगल्भता व जाणीवप्रवर्तनाची जननिष्ठता जोखावी लागते. जी साहित्यकृती निर्मिती,स्वरूपवआस्वाद यांत जननिष्ठ असेल, तिलाच जनसाहित्यकृतीचा दर्जा मिळतो. हा

जनसाहित्यकारिता प्रत्येक साहित्यकृतीस वरील समीक्षा सोपानास सामोरे जावे लागते आणि मगच त्या साहित्यकृतीचे जननिष्ठता अर्थात् जनसाहित्या म्हणून तिचे स्थान व दर्जा निर्धारित होतो.

जनसाहित्य समीक्षेचा निकष 'जननिष्ठा' हा आहे. हे एक जीवनमूल्य आहे व साहित्यकृतीच्या लक्ष्यास तत्परही आहे. थोडक्यात 'माणुसकीवरील अभंग निष्ठा'- असा त्याचा अर्थ आहे. मात्र शरच्चंद्र मुनिवरायच्या मनुष्यतेहून ते भिन्न आहे. 'मानुषता' ही भौतिक संकल्पना आहे व जनसाहित्यास अपेक्षित मानुसकी मध्ये मानवाच्या नैतिक व आत्मिक विकासाचे पदर सुद्धा निहित आहेत. म्हणूनच ही संज्ञा अति मूल्यत्वाची बूज राखणारी प्रक्रिया आहे. जनसाहित्याची समीक्षा करून आपण अस्सल माणूसपण साधण्यास जननिष्ठ कलाकृतींचा अभ्यास करू शकतो.

जनसाहित्याची प्रकृती

प्रत्येक साहित्यकृतीची एक विशिष्ट प्रकृती असते. उपरोक्त परीक्षण व निरीक्षणानुसार त्या त्या प्रकृतीची निगडित काही ठळक प्रवृत्तींचा विचार या ठिकाणी करावयाचा आहे.

जनसाहित्यातील ईश्वर विषयक कल्पना इहनिष्ठ असल्यामुळे (म्हणजेच पारलौकिक नसल्याने) जनसाहित्यात ईश्वर स्थापित होतो. परिणामी सज्जनांची- विशेषतः संत महात्म्यांची पूजा करता येते व त्यांच्या गुणांचा उदो-उदो करणे विवेकसमत ठरते.

या ठिकाणी प्रयत्नवादाचा पुरस्कार करणे ही दसरी प्रवृत्ती होय. जे काही होते ते आपले नशीब, निर्यातीच्या हातात सर्वकाही असते, असे म्हणण्याची जी प्रवृत्ती आहे ती नाकारून पढे जाण्याची वृत्ती जनसाहित्यात असावी. जनसाहित्य जीवन-संघर्षास वारंवार सामोरे जाण्याची वृत्ती व प्रवृत्ती वाचकमनात प्रवर्तित करते.

मानवी जीवनात सतत विविध विचारलहरी सुरू असतात. एकमेकांप्रति असणारे प्रेम, द्वेष हे साहित्यातही नजरेस पडतात. परंतुया द्वेषावर प्रेमाने सदैव मात होते. हे जनसाहित्य शिकवते.

एखादी गोष्ट अतिरेकी पद्धतीने मांडण्यापेक्षा सहजसरळ पद्धतीनेमांडून त्यातील चुकीची पद्धती नोडणे ही जनसाहित्याची प्रवृत्ती आहे.

आपण बोलण्यात एक सहज सुघट भाषा वापरतोयसाहित्यातसजवलेली किंवा अलंकारिक भाषा वापरत असतो. वस्तुतः मानवी भावभावनांचे चित्रण उत्स्फूर्त साध्या सहज भाषेतून-जनभाषेतून स्पष्टपणे होते. अशी जनसाहित्याची मान्यता आहे.

एकंदरीत, जनसाहित्याची सर्वसमावेशक संकल्पना एप्रिल १९८४ च्या 'अक्षरवैदर्भी च्या अंकात डॉ. सुभाष सावरकरांनी एकंदरीत, जनसाहित्याची परंपरा' या लेखाद्वारे मांडली असली तरी ही संकल्पना भारतीय विचारवंत व अभ्यासकांना पूर्वापर परिचित आहे. हजारो वर्षांपासून ही संकल्पना भारतीय जनमानसात रुजलेली दिसते. नाट्यमहर्षी भरतमुनी, बौद्ध तत्त्वज्ञ दिग्गज, धर्मकीर्ती, काश्मिरी शैव पंडित अभिनव गुप्त इत्यादि आचार्यापर्यंत तो धागा जाऊन पोहोचतो. त्यानंतर विविध कालखंडांतील विविध जनहितेपी विचारवंतांचे विचार आपणास दिसतात. या सर्वांच्या विचारांचे एकत्रित रसायन दिसते ते मध्ययुगीन महात्मा बसवेश्वर, महात्मा चक्रधर, संत सावता, संत नामदेव, संत जानदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम या संतकवींपासून थेट आधुनिक कालखंडातील महात्मा फुले, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यापर्यंत. या समस्त मान्यवरांच्या साहित्यात जनसाहित्याच्या व्यवस्था परिवर्तनक्षम प्रवृत्तींचा एकत्रित विचार आलेला दिसून येतो.

जनसाहित्याचे वेगळेपण -

प्रचलित समस्त साहित्य प्रवाहांच्या पार्श्वभूमीवर जनसाहित्याचे वेगळेपण आपल्याला विचारात घ्यावे लागते. 'जनसाहित्यातील मूळ 'जन' ही संकल्पना आदर्शवत् आहे- व्यवहार्य नाही. उपाधिनिरपेक्ष माणूस अस्तित्वातच नाही'-असा आक्षेप त्यांवर घेतला जातो. शिवाय जनसाहित्य हे संहितारूपाने प्रत्यक्षात उपलब्धच नाही, असेही म्हटले जाते. अशा बिनबुडाच्या व अज्ञानजन्य आरोपांना उत्तर मात्र अभ्यासपूर्ण घ्यावे लागते, व तसे ते दिलेही गेले आहे. त्यातूनच आपणास जनसाहित्याचे वेगळेपण लक्षात येते.

राष्ट्रसंत संत तुकडोजी महाराजांनी त्यांच्या साहित्यातून-विशेषतः ग्रामगीतेतून समाजस्थितीचे, इतिहासाचे, धार्मिक संकल्पनांचे विश्लेषण केले. यातून स्वीकार, सामंजस्य व विज्ञाननिय ही त्रिसूत्री समाजास दिली व त्यातून परिवर्तनाचा मार्ग दाखवला. समाजातील काही अभ्यासकांना व समकालीन साहित्यिकांना तो मध्ययुगीन संतांच्या शिकवणुकीचा अतिदेश वाटला. याला त्यांनी धार्मिक कर्मकांड समजून त्याकडे दुर्लक्ष केले. परंतु जनसाहित्याच्या अभ्यासकांना मात्र त्यातले सत्य सापडलेले दिसते. त्यानुसार जनसाहित्य विधायक परिवर्तनवादी मांडणी येते. यातून निखळ मानवताधर्म, समता-बंधुता व सामाजन्याय, सामुदायिक जीवनशैली, आत्मबलसंवर्धन, सहकार भावना, विवेक-विज्ञाननिष्ठा, सर्वाभूती आत्मीयता आदि विधायक मूल्यांचे सत्त्व अधोरेखित केले गेले. या आधारे माणुसकीवरील श्रद्धा (जननिष्ठा) या जीवनमूल्यास जनसाहित्य विचारकांनी साहित्यमूल्य प्राप्त करून दिले आणि यामुळेच जनसाहित्य हे मृगजळ न ठरता समाजवास्तवाच्या इतिहासावर घट्ट पाय रोवून उभे राहाणारे साहित्य ठरते.

प्रत्येक साहित्यप्रवाह हा आपापल्या कक्षेतील सामाजिक विषमताविरोधी भूमिकेमुळे उठून दिसत असेल; पण जनसाहित्य त्यातील निखळ सत्त्व शोधत असल्याने प्रत्येक साहित्यप्रकाराच्या मुळाशी ते उपलब्धअसतच जरी जनसाहित्य प्रवाह ठळकपणे दिसत नसला तरी प्रचलित सर्व प्रवाहांच्या तळाशी झुळझुळणारी सत्त्वशील धारा ही जनसाहित्याचीच आहे, हे कुणासही नाकारता येणार नाही.

जनसाहित्य हे एकात्म पण त्रिमितीय निकषावर आधारित साहित्य आहे. ही जनजीवनाभिमुख साहित्याची वाङ्मयीन चळवळ आहे. या सर्व बाबींच्या आधारे जनसाहित्याचे वेगळेपण सहज ध्यानात येते.

जनसाहित्याची पताका घेतलेले साहित्यिक

जनसाहित्याचे वेगळेपण अभ्यासताना या साहित्याची पताका कोणी कोणी समर्थपणे पेलली आहे याचाही विचार उद्बोधक ठरेल

जनसाहित्याची समीक्षासूत्रे लक्षात घेऊन व त्याचे महत्त्वाचे घटक लक्षात घेऊन विविध साहित्यदालनांमध्ये जन्मलेल्या काही साहित्यकृतींची चिकित्सा करण्यात आली असता राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज (ग्रामगीता), उद्धव शेळके (धग), मनोहर तल्हार (माणूस), सुदाम सावरकर (जीवनयोगी खंड १ ते ११), बाबुराव बागुल (सूड), डॉ.सुभाष सावरकर (आत्मा, व्हायरस, आहुती, आटपाट या कादंबऱ्या व प्रदूषण, जजमेंट, सुवर्णकमळ, म्हातान्याची काठी, अज्ञाताचा वेध या कथा), सुधाकर गायधनी (देवदूत), तुळशीराम काजे (भ्रमिष्ठांचेशोकगीत), अँड,एकनाथ साळवे (एनकाऊन्टर), अशोक कौतिक कोळी (पाटा), शंकरसखाराम (सेझ), बाबाराव मुसळे (हाल्या हाल्या दुधू दे), डॉ. नीळकंठ मेंदे (उद्ध्वस्त धर्मशाळा), आशा बगे (सेतू), डॉ.रा.गो. चवरे (मराठी कथा...), इंद्राणी तेलगोरे, शरद गावंडे आदि अनेक नावे पुढे आली आहेत,

आजच्या पिढीतील डॉ.निरंजनमाधव, डॉ.योगिता पिंजूरकर प्रा.राजेंद्र राऊत अशी अनेक नवोदित मंडळी या चळवळीशी जोडली गेली असून ती आपल्या कथा-कवितांद्वारे जनसाहित्याची निर्मिती वा समीक्षा करताना दिसून येतात. मात्र त्यांच्यात समीक्षणाची प्रेरणा ही अधिक प्रबळ असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे

मंडळी, डॉ. विनोद कोकणे, प्रा.डॉ.अविनाश घोबे, प्रा.डॉ.मीनाक्षी बहादे,
प्रा.डॉ.सुनील जाधव व प्रस्तुत निबंधकर्ता स्वतः चे लेखन सुरु आहे.

जनसाहित्याची वैशिष्ट्ये -

जनसाहित्याचा आधार जनसाहित्याची वैशिष्ट्ये मांडता येतील

1) जनसाहित्याचा प्रत्येक जनजीवनाच्या विकासांमुख प्रेरणेवर आधारलेला आहे.

2) जनसाहित्य हे अस्तित्तीय देशीय साहित्य आहे.

3) जनसाहित्याचे मूळ लोकयत, द्राविड संस्कृती, सिंधु संस्कृती तथा जैन विचार, बुद्ध विचारात आहे.

4) जनसाहित्य विचारप्रवाहाची मांडणी ही आधुनिकयुगातील आहे, सबब ती ज्ञानविज्ञाननिष्ठ आहे.

5) जनसाहित्य हे लोकजीवननिष्ठ ही सर्वाधिक महत्त्वाची ठरते. त्यातूनच साहित्यकृतीच्या स्वरूपात
जनसाहित्य अस्तित्तीय व त्यामुळेच वाचकाच्या जाणिवेत परिवर्तन संभवते.

6) जनसाहित्य दळनवादी साहित्य यांच्या दरम्यान महदंतर आहे. जनसाहित्य विचारात कुठलाही 'वाद'
नसत असत नसत निहित आहे. तसाच 'प्रतिवाद' आहे तो फक्त जनविरोधी/ जगद्रोही व्यवस्थेला!

निष्कर्ष -

आज जनजात वाढत जाणाऱ्या समस्या साहित्यिकास जनमानसाचा शोध घेण्यास प्रवृत्त करतात.
देशीय साहित्यिकांचे आजचे गोठलेपण वितळून ते परत प्रवाहित होणे गरजेचे आहे. परंतु त्यासाठी रूढ
साहित्यिकांचे जग्यास कुणीही तयार नाही. आजच्या नमीक्षेस नवे नेत्र देणारा जनसाहित्याचा विचार हा
आज जनसाहित्यातला एकमेव पुरोगामी विचार होय. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये साठोत्तरी प्रवाह कदाचित
सुस्पष्टच दृष्टीने त्यांचे महत्व कमी होईल परंतु जनसाहित्याच्या रूपाने तेच साहित्य अक्षर वाङ्मय
संस्कृतीचे त्याच प्रवाहांचा जनसाहित्य दृष्टीने संशोधन करण्याची गरज आहे आणि नवीन शैक्षणिक
धोरणामध्ये ते सुरुही झालेले आहे.

निष्कर्ष -

- 1) बॅरंडच्या परीक्षांचा बोजा कमी.
 - 2) पंचवी पर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून (मराठी) दिले जाईल.
 - 3) सहावी पासून - कौशल्य शिक्षण.
 - 4) तिसरी पर्यंत मुलभूत अक्षर ओळख आणि गणन प्रक्रीयेवर भर.
 - 5) मुल्यांकन पद्धतीत बदल.
 - 6) स्थानिक भारतीय भाषेत अभ्यासक्रम.
 - 7) सरकारी, खाजगी शिक्षण संस्थांसाठी एकच निकष.
 - 8) विषय निवडीचे स्वातंत्र्य कला, वानिहय, विज्ञान, अभियांत्रिकी विषय विभागणीतून तयार झालेली भीती
मोडीत निघेल.
 - 9) पदवी अभ्यासक्रम 3 किंवा 4 वर्षांचा (3 टप्पे)-
टप्पा 1 - पहिले वर्ष पूर्ण - प्रमाणपत्र
टप्पा 2 - दुसरे वर्ष पूर्ण - पदविका
टप्पा 3 - तिसरे किंवा चौथे वर्ष पूर्ण ब - पदवी
- 10) 4 वर्षात संशोधनासह पदवी घेतलेला विद्यार्थी पदवीसाठी पात्र ठरल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे 1 वर्ष वाचेल.

- ११) ऑकेडेमिक बँक ऑफक्रेडीटस-उच्च शिक्षण श्रेयांक पद्धत-देशभर आयडीने, सयडीने, आवडेल तिथे शिक्षणाची गुभा. वेगवेगळ्या विषयात आणि वेगवेगळ्या संस्थात शिक्षण जमा श्रेयांकवरून पदवी.
- १२) विद्यापीठातच नाहीतर प्रत्येक महाविद्यालयात बहुविश्वशाखा अभ्यासक्रम असणार, आणि सरकार / खाजगी संस्थांना समान शुल्क राहणार.
- १३) परकीय देशातील १०० विद्यापीठांची स्थापना भारतात होणार आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी भारतातील उच्च शिक्षित विद्यार्थ्यांना बाहेर देशात जाण्याची गरज भासणार नाही.
- १४) साहित्य हे व्यापक जनाभिमुख असण्याचा धुवात्मक निकष समीक्षकांना दिला.
- १५) जनसाहित्याने साहित्यिकांना जनदृष्टी दिली.
- १६) रसिक वाचकाच्या आस्वादाला जननिष्ठेची व्यापक बैठक दिली.
- १७) समाजातील जाणीव परिवर्तनाच्या विचारस व प्रेरणेस जननिष्ठेची दृष्टी दिली.
- १८) समीक्षा करतांना अकसरावयाच्या पद्धतीचा सोपन उलंगडून दाखविला.
- १९) एकांगी / एकदेशीय न रहात सवीत सर्वांना मिसळण्याचे निकोप सामुदायिक तत्व
- २०) अक्षरवैदर्भी' मास्कोव्दारे समरन प्रस्थापित साहित्यिकांच्या गळी उतरविले.
- २१) जनसाहित्य हे निखळ माणुसकी धारण करणारे साहित्य असल्यामुळे आदिवासी, दलित, ग्रामीण, लोकसाहित्य स्त्रीवादी अभिजन साहित्य प्रवाहातील प्रत्येक प्रकारात जनसाहित्य शोधता येते.
- २२) जनसाहित्य हे सर्वासाठी निर्माण होते.
- २३) जनसाहित्य हे सर्व वर्गातील वाचकांना आपले वातटतेल मौल्यवान ही वाटते.
- २४) जनसाहित्य हे व्यक्ती समूह समाजगट यांच्या हितापुरते सीमित नसतेच तर ते सर्वजनहितेष्टी असते.

संदर्भ ग्रंथ-

- (१) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय (भारत सरकार)
- (२) वडस्कर या.वा., 'जनसाहित्याच्या दिशेने', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, ३० डिसेंबर १९८८.
- (३) डॉ.सुभाष सावरकर, 'जनसाहित्य' (प्र.आ.१९९३), नवीन आवृत्ती २०१२, मित्र समाज प्रकाशन सालसे, गोवा.
- (४) डॉ. सावरकर सुभाष, 'वैदर्भी रीती', मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, १९९३.
- (५) सावरकर सुदाम, 'जनसंस्कृतीचे आधारस्तंभ', मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, ९ नोव्हेंबर २००१.
- (६) पाटील गंगाधर, 'समीक्षेची नवी रूपे', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, जुलै २००१.
- (७) डहाके वसंत आबाजी, 'मराठी समीक्षेची सद्यःस्थिती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २०११.
- (८) डॉ.सावरकर सुभाष, 'संतवाङ्मयाचे जनसाहित्यमूल्य', मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती, २८ मार्च २०१५.
- (९) अक्षरवैदर्भी रजत जयंती वर्ष (फेब्रुवारी २००९).
- (१०) 'जनसाहित्याच्या दिशेने' - या. वा. वडस्कर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे डिसेंबर १९८८.
- (११) 'अक्षरवैदर्भी' : साहित्य संमेलन विशेषांक, ऑ. नो. डी. २००२ पृ. ४७ व ४६.
- (१२) 'अक्षरवैदर्भी' दिवाळी विशेषांक, ऑ. नो. डी. २००७ पृ. ३०.

